

Barnkvävning – vad döljer sig bakom diagnosen? Föredrag av Ragnar Berfenstam refererat av Bo Lindberg

Bo Lindberg

Med. dr. och docent i obstetrik och gynekologi, tidigare överläkare och chefläkare vid Akademiska sjukhuset i Uppsala. Han är också aktiv inom Uppsala medicinhistoriska förening i vars årsbok 2011 ett något längre referat av föredraget också publiceras. E-post: bo.s.lindberg@gmail.com.

Den 2 december 2003 höll professor emeritus Ragnar Berfenstam en föreläsning för Uppsala medicinhistoriska förening med titeln *Barnkvävning – vad döljer sig bakom diagnosen*. Föredraget blev mycket uppskattat och många önskade att han skulle publicera sitt föredrag. Det var meningen att han tillsammans med Bo Lindberg skulle ta fram ett manus med utgångspunkt från sina anteckningar, men innan det arbetet kunde påbörjas avled han. Genom benägen medverkan från hans son Göran Berfenstam har Bo Lindberg fått tillgång till de texter som fanns i Ragnars dator och han kan därför till största delen använda Ragnars egna ord i detta referat.

Children overlid in bed by their mothers have been a problem since ancient times. Infanticide was punished by death in the old province laws, while mothers of children who had died in bed were taken care of by the church and had to do penance before the community together with the father, if he had slept in the same bed. The intention was to admonish them and other parents not to have infants in their beds. In the middle of the 1700th century, the view turned into a more humane attitude to the unhappy parents and their need of consolation became evident.

Barnkvävning är ett ämne som blev aktuellt för mig redan på 1950-talet, när jag var läkare på barnkliniken i Uppsala. Jag fann i statistiken över vad spädbarn dött av, att det var ett förvånansvärt högt antal barn, ett 20–30-tal varje år i Sverige som dött av just kvävning. En del av dem var förklarliga; det var barn som kvävts av föremål som de fått i luftvägarna eller att de fått något som snört om halsen. *Kvavde av mödrar eller amma*, som det hette i

kyrkoböckerna, ihjälligging som det också ofta kallades förr i världen, var ett riktigt barnhälsoproblem.

Bakom barnkvävning kan dölja sig många olika tillstånd: olycksfall, lunginflammation, ihjälligging, barnamord och plötslig spädbarnsdöd. Jag kommer att ta upp ihjälligging, barnamord och plötslig spädbarnsdöd i mitt föredrag.

Ihjälliggning

I likhet med barnamord har ihjälliggning av barn under många århundraden skapat bekymmer. Problemet nämns i gamla testamentet och har diskuterats på kyrkomöten sedan medeltiden. Från kyrkligt håll hade man tidigt sökt angripa själva orsaken till barnkvävningen; att mödrarna hade barnen hos sig i sängen. I ett brev 1171 till påven bad ärkebiskopen i Uppsala om påvens synpunkter på *opressio infantum* eller *parvolorum* som det kallades. Från kyrklig synpunkt hängde frågan om barnkvävning nära samman med frågan om barnamord, båda var ett brott mot femte budet. Påvens dom innebar att för barnkvävning av våda skulle modern (båda föräldrarna om barnet legat i deras gemensamma säng) undergå bot i tre år, varav ett vid vatten och bröd, ett orimligt hårt straff. I Sveriges rikes lag av 1734 maximerades tiden för vatten- och brödstraffet till 28 dagar, mer ansågs ingen kunna uthärda.

Skillnaden mellan synen på barnamord och ihjälliggning framgår av att landskapslagarna i regel inte tar upp ihjälliggning. Både straffet och preventionen ska kyrkan svara för. Därför knyter man an till bestämmelserna om kyrkotukten. Prästerna skulle i predikan förmana mödrar och ammor att ej taga barnet till sig i sängen och att dessutom verkställa kyrkoplikt. Strängheten i straffet varierade men kunde innehålla skamstraff, till exempel att stå längst bak i kyrkan under predikan, att fasta vissa dagar och att läsa vissa böner. Så tillämpades kyrkotukten under 1600-talet med det starka kyrkliga

greppet över liv och död. Det låter som en mycket inhuman påföljd om man sörjer ett förlorat barn, men meningen var inte bara att straffa utan också att kvinnan genom den så kallade skriften skulle befrias från sin skuld och sina skuld känslor – hon kunde då på nytt upptas i gemenskapen. Med tiden blev det vanligare att mannen dras in i processen. Om ammor legat ihjäl barn blev det samma straff som för dråp.

Hur många dödsfall det rörde sig om får vi aldrig veta. Mot slutet av 1700-talet blir statistiken bättre. Pehr Wargentin, förnyaren av svensk vitalstatistik, ansåg att man behövde en bättre rapportering om dödsorsaker för att komma tillrätta med problemet. Sedan 1749 finns det därför en rubrik: *Kvavde av mödrar och ammor* i kyrkans böcker och siffrorna blir förmodligen betydligt säkrare. Det rapporterades således under början av 1700-talet mellan 700 och 800 dödsfall årligen. Mot slutet av 1700-talet cirka 400 fall och på 1800-talets slut ett hundratal.

Det har diskuterats sedan länge vad som orsakade denna plötsliga död och om den gick att förebygga. Kyrkoherden i Vendel Medolerus konstaterade 1611: *De komma i barnsdöd därför att de äro legofolkslöse, arbeta hela dagen hustru och bonde allena, trötte och somme hårt*. Ofta framhölls sociala faktorerens betydelse; fattigdom och dåliga, kalla bostäder, där man inte kunde hålla en dräglig rumstemperatur utan måste man ha barnet hos sig i sängen.

Prästerskapet hade genom århundraden flera uppgifter när det gällde

plötsliga dödsfall där ihjälliggnings kunde misstänkas. När en barnkvävning skett var det prosten som skulle ta reda på vem som varit närvarande när dödsfallet konstaterades, om barnet varit ensamt i säng eller vagg eller i säng med en eller båda föräldrarna, om barnet varit sjukt och naturligtvis om mamman var gift eller löskona. Han skulle avgöra om barnet dött ”vållandes”, ”viljandes” eller ”av våda”. Och så skulle han svara för att kyrkotukten blev genomförd. Lika viktigt var preventionen: han skulle varna och förmana både den aktuella familjen och menigheten att småbarn skulle ligga i egen säng eller vagg.

Under 1700-talets riksdagar blir det diskussioner med prästeståndet: skall detta ”av våda” verkligen avgöras av kyrkans företrädare. Rättssäkerheten skulle kunna äventyras. Kyrkan har inte möjligheter att förhåra personer under ed. Prästerna handlade kanske alltför självständigt. Kunde de verkligen utsluta att ”föräldrarna med vilja eller uppsåt dem om livet bragt”? Kompromissen blev att länsman skulle närvara vid prostens förhör av föräldrarna. I städerna borde dessutom stadsdoktorn besiktiga kroppen.

Så småningom övertogs ärendena av den världsliga rättvisan. Mot slutet av 1700-talet och början av 1800-talet förändrades kyrkoplikten allt oftare från pliktball och ”uppenbar skrift” till ”hemlig skrift” i sakristian. Men kyrkoplikten upphävdes i sin helhet först 1855. Det som ålegat prästen övertogs av sockennämnden, senare kyrkorådet.

Med 1800-talets ingång märker man en allt humanare attityd till de familjer som mist sitt barn. Man säger att föräldrarna behöver i denna situation mer tröstas än examineras. Och vidare: *examinationen skall ske med all beskedlighet och försiktighet så att de högt bedrövade och blödiga mödrar icke misströsta och falla i förtvivlan.* Det sägs rent ut att nesligt kyrkostraff icke fick användas, ej vanheder, ej pliktball utan försoning med församlingen.

Man ser också en förändring i ansvarsfördelningen att bekämpa ihjälliggningen. Bestämmelserna i 1734 års lag om förbud att ha spädbarn i föräldrarnas säng skall prästen fortfarande påminna om, men det kommer på kyrkorådet att bevaka efterlevnaden. 1828 bestäms det att kyrkorådet skall se till att späda barn inte vansköts – uppgifter som senare övertas av hälsovårdsnämnderna.

Men också barnmorskorna påminns om skyldigheten att se till att det finns ett särskilt ”sängeställe” och upplysa om att det kan bli vådliga följder om barnen nattetid tags till sängen. Barnmorskornas tillsyn och rådgivning var kanske det viktigaste instrumentet. Så sent som vid 1900-talets början behöver medicinprofessorn Ribbing plädara för att barnet skall ligga i egen säng och inte hos modern.

Antalet rapporterade kvävda barn minskade från 1700-talets sju döda per tusen födda till två per tusen under 1800-talet. Vi vet inte om det var effekten av preventiva insatser. Mycket talar i stället för att de här dödsfallen

kom att redovisas på andra diagnoser. När oväntat döda barn obducerats uppmärksammades den förstörade brässen, och diagnosen blev status thymolymphticus. Denna diagnos var aktuell ända fram till 1930-talet till dess att patologerna visade att en stor thymus också fanns hos småbarn som avlidit av andra sjukdomar.

Barnamord

I jämförelse med de andra dödsorsakerna är barnamord kvantitativt ett mindre problem, det rör sig om ett 10- till 40-tal årligen genom de århundraden vi har statistik från. Mänskligt sett är det en tragisk företeelse i vår rätts-historia. Det sägs att under förkristen tid hade släktens huvudman rätt att göra sig av med ett nyfött barn, särskilt gällde det missbildade barn. Om sådant verkligen hände får vi aldrig veta. Efter kristendomens införande upphävs naturligtvis den rättigheten: barnet var en Guds gåva att vårda. Brottet räknas som mord och gav dödsstraff.

Definitionen av barnamord och straffet för det utformades i den romerska rätten. Brottet togs upp i en lag från Tyskland från 1530, som i sin tur påverkade utformningen av den svenska lagen.

Det är naturligt att de kyrkliga värderingarna slår igenom – det är ett brott mot femte budet. Och dessutom, eftersom definitionen redan från början slår fast, att dödandet av ett utomäktenskapligt fött livsdugligt barn, som är ett brott, så är det kyrkans plikt att fördöma den utomäktenskapliga förbindelsen. Den karga beskrivningen av

barnamord löd så här: *Har kvinna som av olovlig beblandelse blivit havande, vid födseln eller därefter uppsåtligen dödat sitt foster, vare sig genom handaverkan eller underlåtenhet av det, som till fostrets bibehållande vid liv nödigt var, dömes för barnamord.* Med detta blev det så gott som omöjligt för kvinnan att hävda sin oskuld. Eftersom hon fött i lönnedom kunde hon inte komma ifrån brottet med att säga att barnet varit dödfött eller dött utan hennes medverkan – tortyr kom att användas för att få fram sanningen, och man kunde undersöka kroppen för att se om hon nyss fött barn.

Man menade att kvinnan begått dubbelt brott. Hon skulle dömas för mord, det världsliga brottet, och för brott mot kyrkans läror. Hennes situation var hopplös. Om hon inte kunde dölja graviditeten och göra sig av med barnet var hon brännmärkt för livet. Om hon fött ett utomäktenskapligt barn skulle hon få stå på horpallen inför församlingen, hon hade knappast chansen till ett hederligt giftermål.

Det finns mycket skrivet i svensk rätts-historia om barnamordsbrottet. 1643 års lagkommission ger stort utrymme åt frågan. Men man påpekar också att man vore ute på farliga vägar om man dömde till livets mistande av blott presumptionen och tecken. Man yttrar: *För såvitt saken gäller lösa kvinnor, som utan att för någon uppenbara sitt havande tillstånd, födde i lönnlighet och undångömda fostret vore det önskligt att döma till döden.* Vad som skulle anges som allvarligt var: *Om kvinnan syns diger och hastigt blek och svang, om hon nekat sig vara havande, ehuru man vet att hon fött, om hon sökt enslighet och fött i*

enslighet, där hon kunnat hava hjälp, om hon lagt foster å lönn.

Lagkommissionens arbete sammanfattas i en serie Barnamordsplakat. 1684 års plakat syns särskilt viktigt därför att definitionen blev klart preciserad och att man understryker presumptionen mot kvinnan: endast om barnet kunde framskaffas och att det kunde visas att barnamord icke förekommit, kunde kvinnan undgå tortyr och dödsstraff. Plakatet skulle uppläsas tre gånger årligen i kyrkorna och vid tinget. Man tillägger: *efter man så upplyst om brottet kunde en domare med mycket tryggare samvete döma sådana lättfärdiga och arga konor till döden och bålet.*

Under upplysningstiden ändrades inställningen till brottet. Voltaire och Rousseau betonade i flera skrifter att det hårda straffet över de olyckliga är en kränkning av förnuft, rättvisa och mänsklighet. I Preussen, som influerat rättsväsendet i Sverige, ansåg Fredrik den store att det var nödvändigt att tillämpa humanare principer i straffsättningen. Några tiotal år senare skriver Goethe sin licentiatavhandling med rubriken *Soll ein Weib, das sein neugeborenes Kind tötet, am Leben bestraft werden?*

I Sverige skärper man vid mitten av 1700-talet visserligen straffet, men det kommer också in tankar på att söka arbeta förebyggande. Ett kungligt brev föreskriver att var och en som förstår att en kvinna blivit rådd med barn skulle söka förhindra att hon födde i enslighet så att hon inte fick tillfälle att utföra ont uppsåt. Om man inte

engagerade sig kunde man straffas som medhjälpare.

En annan viktig åtgärd som skulle minska skuldbördan för kvinnan som blivit gravid genom olovlig beblandelse var stadgan att kvinna för lägersmål inte behövde utstå offentlig kyrkoplikt eller finge utestängas från församlingens gemenskap. Vid dopet skulle ingen åtskillnad göras mellan äkta och oäkta barn och även oäkta barn fick tas in i skrän.

Gustav III engagerade sig särskilt för att söka åstadkomma en större förståelse för de utsatta kvinnornas situation och att få en mildare bedömning av brottet: *Kungl. Majt. har med särdeles bekymmer funnit att fruktan för det i lagen stadgade dödsstraffet icke förmår avhålla från brottet – i det att flere exempel visat, att ofta, lägrad kvinna först av blygsel för sitt tillstånd eller den skymf, som därmed följer och därefter näst bekymmer över förlägenhet med barnets skötsel och underhållande blivit bragt att begå sådan menskligheten vanbedrande gärning.*

Dessa tankar blir utgångspunkten för det så kallade barnamordsbrevet. Där förbjuds barnmorskan att yppa att hon hjälpt till vid en förlossning och kyrkoplikten skulle inte vara offentlig. Kvinnan gavs möjlighet att föda sitt barn på okänd ort. Denna ”rätt att vara okänd” betonas av forskare vara den enda möjliga väg att förhindra barnamord – att föda i tysthet, placera barnet och på så sätt gå tillbaka till arbetslivet. År 1779 mildrades lagen ytterligare. Endast om det kunde bevisas att modern verkligen tagit livet av barnet eller lagt det å lönn med full avsikt att det skulle

omkomma, kunde det bli frågan om dödsstraff.

Men kungen ville gå längre. 1786 skrev han: *Barnamord kan ej som andra brott härledas från ett argt och överdrivet sinne utan grunden måste sökas uti ånger över ett förhastat kärleksverk, uti kvinnans medfödda blyghet och fruktan för vanära, uti en ofta otidig farhåga för sin och sitt fosters framtida underhåll och själens mindre verkande förmögenhet under och efter själva födseln.* Detta skulle alltså vara grunden för nedsatt straff, från dödsstraff till livstids straffarbete. Dessutom *skulle kvinnan varje år å den dag då hon hade begått sitt brott vid en skampåle till allmän nesa utställas och med ett par ris avstraffas.* Detta måste vi ju se som ett mycket hårt straff, men tanken med denna utformning av straffet var att det skulle ha stark allmänpreventiv effekt. Han skriver: *Fasan för grofva missgärningar hos åskådarna och allmänheten årligen måtte upplivas.*

Men Gustaf III var för tidigt ute, ständerna gick emot kungen. Skrämmande är också oppositionens kommentar: *byggande och underhåll av tukthus för dessa förbryterskor ävensom kostnaderna för fångarnas förtäring skulle blifva för staten alltför betungande.*

Även prästerskapet opponerade sig inför tanken på mildare straff, eftersom detta skulle ge signaler till ökad sedeslöshet. Så sent som 1817 krävdes det i riksdagen att man skulle upphäva förordningen i Gustav III:s brev av år 1786 om moderns rätt att vara okänd, så att otukt och lösaktighet måtte återfå sin tillbörliga vanära. Vid 1800-talets början skriver den mycket tongivande

biskopen Möller om barnamordets bestraffande: *en vis god, mild och rättvis Regent måste finna sin plikt rättmätigt att genom dödsstraff avskaffa några Statens skadliga medlemmar, för att avhålla de öfriga från lasten.*

Längre in på 1800-talet möter vi en varaktigt humanare inställning. I lagberedningar framhålls att *barnamordsbrottet ej vore av neslig beskaffenhet såsom de, vilka vanligen föranleda annat mord.* Domarna modifierades successivt, men fram till 1860-talet utdömdes dödsstraff. Inget dödsstraff verkställdes för detta brott efter 1830. År 1857 behandlades i underrätterna 46 fall av barnamord, fosters död och fosters läggande å lönn. 27 kvinnor dömdes till avrättning, men inget sådant verkställdes.

År 1861 avskaffades alltså dödsstraffet för barnamord i vårt land. Förståelsen ökade för dem som kommit i den svåra situationen att föda ett utomäktenskapligt barn. I 1921 års lag fastställdes straffet till upp till fyra års straffarbete, vid förmildrande omständigheter kunde det bli ned till sex månaders fängelse. Den nu gällande lagen är från år 1962 (Brottsbalken 3kap.3§) och lyder: *Dödar kvinna sitt barn vid födelsen eller eljest å tid då hon på grund av nedkomsten befinner sig i upprivet sinnestillstånd eller i svårt trångmål, dömes för barnadråp till fängelse i högst sex år.* Enligt kommentarerna ligger maximum i frihetsberövande vid sex år, men minimum vid 14 dagar.

Plötslig spädbarnsdöd

Så kommer vi till den plötsliga spädbarnsdöden som dyker upp för 20 till 30 år sedan. Tidigare helt friska barn

hittas livlösa i sängen. Den vållar stor oro hos många föräldrar och rapporteras från hela världen. Ett eget nummer i Socialstyrelsens dödsorsaksförteckning får plötslig spädbarnsdöd först 1986, internationellt betecknas den som SIDS, sudden infant death syndrome. Otaliga teorier om orsaken till plötslig spädbarnsdöd har ventilerats. Den direkta dödsorsaken har oftast ansetts vara någon sorts kvävning, anoxi eller en kardiell rytmrubbning.

När frekvensen var som högst på 1980-talet redovisades ett 150-tal fall. Men sen vände kurvan, som väl var, neråt och allt talar för att det minskande antalet fall hade samband med rekommendationen att spädbarn skall ligga på rygg i sängen, man avrådde från att barnet skulle ligga på mage. Nu redovisas några tiotal dödsfall i plötslig spädbarnsdöd. Så vitt jag vet är det ingen annan förändring som har skett som skulle kunna förklara nedgången i dödsfall.

Om vi förutsätter att alla känner till och följer råden om ryggläge så finns det tydligen mekanismer som ändå leder till tragiska plötsliga spädbarnsdödsfall. Är det så att det finns någon svaghet hos vissa barn, någon mekanism som lättare utlöses i bukläge, men som också är stark nog att under särskilda omständigheter hota barnets liv, när det ligger på rygg i sängen? Kanske behövs även de gamla råden att barn skall ligga i egen säng eller vaggas tas upp igen. Är det vikten av närhet till föräldern, som gör att vanan att ha spädbarnet med i sängen tenderar att spridas?

Vi har alltså sett att många späda barn har dött i en svårtydd dödsorsak som ihjälliggning och att detta har pågått under århundraden men sedan småningom minskat och försvunnit ur registren. Men sen har vi dessutom sett att bara under de senaste decennierna en ny form av plötslig död, lika svårtydd, uppträda i avsevärt antal fall, få ett nytt namn i registren och småningom ebba ut. Nog frågar man sig om det finns ett sammanhang.

Hur många av barn med diagnosen ihjälliggning och kanske till och med av barnamord skulle i dag fått diagnosen plötslig spädbarnsdöd? Diagnosen är ofta osäker. Huvudsaken är att dessa dödsfall minskar och helst försvinner.

Men det jag inte kan låta bli att tänka på är skillnaden i reaktionen mot mödrarna, familjerna, när något så oerhört tragiskt har hänt att spädbarnet plötsligt dör. Den påfrestande kyrkotukten vecka efter vecka som straff för att barnet hade legats ihjäl som det hette, den engagerar oss, vi tycker den var grym. Men den var i preventionens tjänst: förmaning till modern och familjen, men även andra till varnagel. Vi ser det kyrkliga straffet i kontrast mot den omsorg och förståelse, de försök till stöd och tröst, som man – som väl är – nu försöker möta föräldrarna med, när de råkat i liknande ytterst tragiska situation att plötsligt ha förlorat sitt barn.

tema

Litteratur

Bergenlöv, Eva: Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680-1800. Studia Historica Lundensia, Lund 2002.

Norvenius, Gunnar S: Sudden infant death syndrome in Sweden 1973-1977 and 1979. Avhandling, Göteborg 1988.

Persson, Bodil E B: Barnkvävning och plötslig spädbarnsdöd, Scandia band 62;2 Lund 1996.

Thomson, Arthur: Barnkvävningen, en rättshistorisk studie. Lund: CWK Gleerup, 1960.